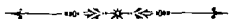

Հայոց ազգին վրայ, քան զանոնք աւելի չկայ ուրիշ մէկը մնչեւ ցոյցսոր Հայկական լեզուն, ուսմանց, ազգային պատմութեանց եւ հնութեանց տեղեակ: Ի վերայ այս աւանդանիս դեռեւս շատ կնն գլորքեր կան Հայոց հիշմարտաց եւ պատմութեան, որ սնունդ նրբազնին տեսութեանցմէ եւ ի նւտախազութեանց ծածուկ մնացեր են, ուր մէկն է նաեւ իմին ձեռքս սնցած, ու ձեռքէ թռուցած սմանուն պատմութիւն գործքք: Սակայն սնտարակոյս եմ որ եմէ պայ իմին պատմութիւնս ուշադիր մտոր կարդան նոյն վերապատուելի Հարք, սնկաակած կ'ընդունին՝ առանց տարակոյս մի ցցնելու ասոր տուգութեան վրայ: Աղուերմիս այսչափ ծանոթութիւն Ազգախորն ոգւոյդ բաւական տալով՝ կու գամ ասկէց ետքը յիշեալ պատմութիւնը շարունակաբար տողելու յաւելոմական արմատաւ գիր Ազգատոմարի ու Հայրենակոյր:

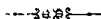
ՅԻՇԵԱԼ ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՎՐԱՅ

1. Այսինքն՝ Սերոփ Վ. Բաճեան

(Հ. Ղևոնդ Վ. Այլաւի
ստորի ահագիններուն մէջէն)

ՍԵՐՈՓ Վ. ԲԱՃԵԱՆ

Կէսօրան տաքուն բարեկամիս հետ կը պըտըռէ բարձր ծառերու տակ, որոնց կանանչ թիւերը արեւուն ճառագայթներէն պատտարած կամարի պէս կախուեր էին. առուիկ մը դալար խոտերուն մէջ անցնելով անանի գովութիւն մը ձգեր էր, որ մարդս հանգչելու կը յորդորէր: Տեսայ որ չար պաշտօնակալ մը հոն պառկած էր. Տէր Աստուած, ըսի, ըրած անիրաւութիւն, ներուն յիշատակը ինչպէս թող կու տայ որ քուն ըլլայ: Դարձաւ բարեկամս բաւ. Աստուած կամաւ երբեմն թող կու տայ չարին քնանալու, որ լաւերը հանգիստ մընան:

ԱՍԱՏ

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ

ՅԻՇԵԱԼ ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՎՐԱՅ

1851 թուականին ղեկ տայ հոշակաւոր ետքի պատերազմը նոր սկսուածի նշաններ ցոյց կու տար, մէկ տարեկան ուխտաւոր մը՝ հեռու երկիրներէ, որ զինքն երբեմն Հնդկաստանցի կ'ըսէր, և երբեմն

1. Դրուածիս վերջը հանգուցեալ Պր. Սերոփ Աւեստի հետեւեալ տեղեկութիւնը կու տայ այս անձնածոթ օտարականի վրայ. «Ղոյն մարգուն վրայ եւ կարծիք մը կ'ընեմ և հաւանականութիւն կը գտնամ, և է այս: Արեւելեան պատերազմէն քանի մը տարի տալէ Յովսէփ Կիմ անունով թուղթադրամանեց մը, լսեի եմ, որ բռնաւոր է ի Պոլս կամ յայտնուի և փախեր և աներեւոյթ եղեր է. առ մարդը զայնք է ի Չէշթուն, ուր լեռնաջրէր ազգային զգրիւններով վառելով. Յովսէփ Կիմայի կողմամբ ի պատուի է եղեր իրենց մէջ Արեւելեան պատերազմի ժամանակ Հայաստան եկեր և փորձուրդը տաւ. կաց զէմ զղզւելով՝ ի կողմն Ռուսի տոց Հանելու կ'աշխատի եղեր. Վասրփ փաշան՝ օսմանեան հրամանատարը՝ իմացեր է, և զինքը բռնել տալով կախեր կամ հրաքանի բռնել տուեր է: Այս դէպքը ստոյգ է, և հաւանաւոր է Բաճեան Սերոփ վարպետին յիշած մարդը ունի սա Յովսէփին ըլլայ»:

Ղէյրոնցի (սեւ Ղէյրոնի անցնալէն եւ ներկայէն, այս. Վիեննա 1800. իր. 91) իբր ակնատեսն վկայ՝ կը լրացնէ Սեր. Ալիշանի ըսածը, ուղղելով անոր ինչ ինչ վերապահները, ժամանակը Քէ պարբերով կարծեցեալ «Թուղթադրամանեցի» բուն նպատակն ու կատարած գործը: Աշաւաթի անոր խոսքերը, Առաքիմ զուգրփութեան քարոզիչը վերնագրէ ներքեւ. «Այս ատենները (1853 թ.) Պուլէն Ղէյրոն եկաւ Մէլեքեան Արթուրի Յովսէփ Կիմի իբրեւ գործիչ, զին պանդուր (քերականաւորայ) կառավարական պալատի ձեւ մացնելով՝ ինքը եղաւ կառավարիչ, լորս իշխանները ժողովոյ անդամ և Տիրացեալան Տէր Մարտիրոսն ալ դատաւոր, ու այսպէս սկսաւ կառավարել շատ կանոնաւոր կերպով. Մէլ տարի վերջ՝ Կիրիւմանի ընդդէմ նորագութեան ձեռնդեցեալ, և այս քանին համար ի կրնալով պէտք եղածին լափ դրամ հաւանքել, խորհեցաւ Ռուսիա երթալ՝ այնտեղէն դրամ ճարելու համար: Արեւելեան պատերազմէն բոլորեալ ժամանակն էր, հետեւաբար և ի խոտ վաճառոր այսպիսի անպարտաւորութիւն մը. ուստի իշխանը ընդդէմացան, բայց նա պնդելով իւր որոշման վրայ՝ ճամբայ կ'աւ, և Կարմիր մէջ ճանցուելով ձերբակալուցեալ, և տեղացի աստընդը Գրեգորիոս եպիսկոպոսի գործ դրած աստաթի շանքերուն հակառակ չի կրնալով ազատուիլ՝ կախաղան բարձրացաւ»:

Այս տեղեկութիւնս ասելի ճիշդ ըլլալով, կը հետեւի որ կամ Բաճեան Վ. ի 1852 թ տարեթիւր անհրջ է, և կամ Յովսէփ Պուլէն 1853ին Ղէյրոնն անաւելն, են, տալի իսկ կարին եղած էր, ուր ապա իրեկերը զարմին ձերբակալուցեալ Բամիշայի զէպք՝ անոր ջով եղած կամաւարականաց պատմութեան ձեռագիրն ալ, և թէ օսմանեան արեւելեան դրամալ չէ, կամ ի Ղէյրոն և կամ Կարմիր Առաքիմայարանին մէջ որոնելի է: (Այս և միւս բոլոր ժանտիւթիւնները հրատարակելն են):

խարապաղացի, ուրիշներն ալ զինքը Ռուսի կողմանէ դէտ կը կարծէին, եկաւ ի կարին քաղաք. ըստ իւր խօսքի՝ Հայաստանի մէջ շատ մը պտրտելէն ետքը, վերջը հոն ինծի այցելութեան եկաւ. մտերմական խօսակցութիւններ ընելով, մէկ քանի կտոր հին ձեռագրեր ցցուց, և ըսաց որ այս ձեռագրեր Սպերու Սուրբ Յովհաննու վանքին մէկ մութ անկիւնի մէջ ձգած փոշիներու մէջ գտայ. սակայն կիսակտուր և պատրուտած են, արդեօք ձեր քով ասոնց ամբողջը կը գտնուի՞ մի: Այս ձեռագրաց մէկուն ճակտին վրայ ասանկ գրուած էր. «Մաղկաքաղ պատմութիւն կամասարական ազգին և նախարարացն որ ի Հայոց անտի ի բաժին յունաց գաղթեալ, բնակեցան ի Շաղազում գաւառի. և յիշատակութիւն ինչ Սահակայ Ասպետի»: Իրաւ՝ հետագրագրութեան արժանի գործ մ'էր այս գիրքս և հեղինակն ալ Սամուէլ երիցուն ոճը ունէր և նոյն կարգ, որ համառօտ պատմութեամբ ժամանակագրական տեղեկութիւններ կու տար: Ափսոս որ անհագրութեամբ անկիւններու մէջ ձգելով թերթերն անձրեւէն թռչուած, ըստ մասին պատուած և ըստ մասին աւրուած էին, ասոր համար քրքին ճիշտ թուականը և հեղինակին անունը չկային. պատմութեան անուանց շարքը կը կարդացվէր, բայց ժամանակին թիւերը ամբողջ չկային: Այս հետաքրքիր մարդուէն շատ թախանձանօք միայն մէկ երկու օր մի կարդալու համար առի այս գիրքը, ինքն ալ դժկամակուութեամբ ստուգել ի վերայ այս ամենայնի մէկ քանի օր գիրքը քով պահեցի և քանի կարդացի ու յառաջ գացի, աւելի տեղեկութիւն մ'առի կամասարական ազգին վրայ, Արդէն հնեւոր բերանացի պատմութեանն լսեմ էի՝ թէ Ալլահվէրտեանց պապեր թորթումու խաշուտ կամ էրաշխուտ աւանդն

էին և կամասարենք կ'ըսվէին, երբոր կամասարական ազգին շարունակ յաջորդութիւնն ալ նոյն գաւառին ու նոյն աւանին մէջ գտայ, ալ աւելի հետաքրքիր եղայ ոչ միայն կարդալու, այլ և քաղուածօրէն օրինակելու, զորն որ այս պատմութեան առաջնորդ ունիմ ինծի: Այս անանուն հեղինակս՝ կամասարական Նախարարութեան պատմութիւնը, սկիզբէն մինչեւ իւր ժամանակը, իրմէ յառաջ եղեալ պատմիչներու կարգով կ'երթայ և անոնց պատմածին պէս կ'ըսէ՝. բայց աւելի բացորոգ պարագայիւր անոնց մութ և կասկածելի թողածն, ասիկա կը բացատրէ, մանաւանդ կամասարականաց վերաբերեալ բաները, և իւր օրը եղածներն ալ տեղով կը գրէ, այլ կարճ ի կարճոյ, Գրուածին ոճէն և խօսքին կարգէն յայտնայ կ'երեսայ որ այս ետքի դարերու՝ մէջի գործ է: Ասկէ զատ իր այս պատմութեան շարունակութիւն մ'ալ կայ ուրիշ հեղինակի գործ, որուն ոճն ուսմական և շարադրութիւնը աշխարհաբարի պէս է. միայն թէ ժամանակագրութեան կարգը ճիշդ կը պահէ:

Հեղինակն իւր այս պատմութիւնը կամասարական Ներսէս կամ Ներսէս անուն իշխանի մը կը նուիրէ և իւր խօսքը աւեր կ'ուղղէ ըսելով այսպէս. «Քանզի «դու ի նախնեացն ընդն շառաւեղ ծաղկեցար՝ յանրարի ժամանակիս՝ ի պաշտպանութիւն ազգիս արամեան, որ Տառնուէրդ ես Շաղազում, իշխան Ֆարքի «դու և Տիծաղը՝ Սպեր գաւառին, Տէրդ «Ներսէս կամասարական, ընկալցիս զայս «վէպ քոյդ ազգի շարամուսութիւն ի մի «կարգ շարեալ յաջորդաբար յաղքատմաց շրթանցս քեզ նուէր, եւն...» Ասկէ անդին թուղթեր պատուր ընկեր էին, սակայն այսքանէն կ'իմացուի որ սոյն պատմութեան շինողն Սպերու Սուրբ Յով-

1. Բայց փսոս օր Բաճեան այնպէս ներկայացուցած է. եթէ նոյնութեամբ գտնի ընդօրինակած ըլլար, մենք ալ զիստ պիտի գնահատէինք այսօր:

2. Սակայն թէ ետքը մէջ բերուած տողերը զէք աւելի չին լեզու և կոնիկ ոճ մը կը ցուցնեն:

3. Այսպէս է բնագրին մէջ. կարելի է կարգաւ՝ Տիծաղը կամ լաւ եւս զիստազգի:

4. Նաւանօրէն այդ պակասած մասը, զոր Յովսէփ աղայի հետ մենք եւս կ'որոնենք անվանօք և կը հաւցենք, մեծաքանակ ըլլալու էր և յոյժ կարեւոր, զուէր թէ կամասարականաց պատմութեան հնազոյն մասը:

հաննէս վանքին կամ առաջնորդն կամ երեւելի մէկ վարդապետն եղեր է: Եւ Ներսէս Կամսարականն ալ ան ատեն Բաբերդի կամ Սպարու ի միասին կառավարիչ դրվել է, գուցէ վեշտասան դարու մէջ, որ ատեն քիչ զօրաւոր էին Կամսարական նախարարք:

Աս հեղինակն իր պատմութիւնը կամ սարական նախարարութենէն սկսելէն ետք՝ իւր զլիաւոր նպատակը կը դնէ, թէ ինչպէս եղաւ Կամսարական ցեղին կոտորումն: և անոնց իրենց հայրենի գաւառներ, ըսողքներ ու բերդերը թողուլ Հայաստանի մէջ, և երթալ Բունաց բաժինը՝ Շաղազում գաւառը բնակել, և անկէջ ետըր անոնց դէպքերը:

Ես ալ սոյն պատմիչը ինծի առաջնորդ բռնելով՝ պատմութեան շարունակութիւնը կը բերեմ ձեզի կը հասցնեմ, ոչ թէ մտացածին կերպով, այլ ճշմարտութեամբ: Վասն զի այս պատմիչէն զատ ուրիշ հմուտ և հին ծերերէն ալ լսեր էի, թէ Կամսարենց Երաշխուտ աւանին մէջ առաջի ատենները Շաղազում կամ թորթու մի գաւառապետ էին: Մանաւանդ Շիպակցի Տիրացու Անաստասին պատմութիւնն այս գերդաստանին վրայ երեւելի ապացոյց մ'է և վկայութիւն մը, որուն պատմածները յետոյ կը յիշեմ իր տեղը:

Ապա կ'ուզէք՝ ամէն ազգի և Ազգաստու մի պատմագրութիւնը աչքէ անցուցէք, այն պատմիչներն անգամ իրենց պատմութեանց ստուգութիւնը ցուցնելու համար այսքան վկայութիւն և փաստ հազիւ կրնան ունենալ: Ուրեմն այս ծանօթութեան վրայ

այսքան բաւական սեպելով, նոյն հեղինակին կարճատեղ համարյով սկսիմ զըլիաւորել այս պատմութիւնը:

Ա.

Կամսարական ազգ՝ Հայոց երեւելի նախարարաց մէկուն ցեղն ըլլալ արդէն բաւականապէս կը ցցընեն մերազնեայ հին ու նոր պատմիչներ, որոնց գիրքերն ալ, անուններն ալ հռչակուած են և ծանօթ ամենեցուն: Բայտնի իսկ է որ այս կամսարական ազգ ու ցեղն մօր կողմէն Արշակունի ալ կը կոչուի, երբեմն ալ Մամիկոնեան ըսվեցաւ կենայ մօր կողմանէ: Ասկէ զատ յայտնի է նա եւս պատմագրաց վկայութենէն որ մեր Հայոց նախարարք (ըստ օսմանեան հին պէրաթի Պէյերու) գաւառապետ էին: Իրենց սեփական գաւառները, աւաններ, գեղեր, բերդեր ու կալուածքներ ունէին, որոց բնակիչք ամէնքն ալ իրր հպատակ և ոչ իրր ստրուկ (ըստ կարգի Ռուսաց) յարաբերութիւն մ'ունէին իրենց նախարարաց հետ: ասոր համար թագաւորն անգամ նախարարացմէ կ'ակնածէր, որոնց շատ անգամ թագաւորին դէմ կռու կը բանային, երբեմն ալ յաթոռէն կը մերժէին, և այլ ասոր նման հեղինակութիւններն ունէին ազգին վրայ: Ասոնց ճիշդ տեղեկութիւն ուզողն՝ մանրամասնաբար կրնայ գտնել ի Հնախօսութեան Հայաստանեայց և ի պատմութիւնս Չամչեանի:

Բայց իմ նպատակս մինակ Կամսարական ազգին ճիշդագրութիւնն է՝ համառոտ

1. Սակայն ճիշդագրութեան մը համար հարկաւոր է բունը, ուստի պէտք չէր զանց ընել զանի Բանեան վարդապետ, որով մենք ստիպուած ենք լրացնել զայն՝ վեր ելնելով մինչև իրենց առճական ծագումը: Կամսարական ազգաստուին — նկատուած որպէս Պահլավունի — բուն նախնային էր Պարթևաց Մըշախի Թագաւորի երկրորդ որդին Կարեն (Տե՛ս Մ. Թոր. պատմ. Գ. Գ. ԻԸ, և Կ. Սկրիստ, Բ. Գար.) թէ այդ Թուակահրէն մինչև Արծն Խոսրով որոնք կարգաւ յաջորդեցին Կարենի, բան մը նշանակած չէ տո՛ւմային պատմութիւնը: այսքանս միայն յայտնի է որ Քրիստոսի 228 թուականին՝ երբ չուգեցին հնազանդել ասսանեան Արտաշէրէն և Խոս-

րովին հետ բանակցութեան մէջ էին, ամէնքն ալ տնով տեղով կոտորուցան, բաց ի մէկ արու մանուկ մը, զոր Բուրդ փախցնելով ի Քուշաստան՝ ազատեց: Ըստ վկայութեան Խորենացոյ (Բ. Գ. 2Գ) այդ մանուկն էր «Պերդագմատն նախնի՝ մեծի ազգին Կամսարականաց»: որ հասանքն անունէն վեր այդ ցաջ եղած կ'անանդուի: Վերջի խոսքին դէմ ըրած պատմաբանին մէջ Արտաշէր զինքը զօրպալ կը կարգէր իր ձոր տեղ: և նա ցանցելու յաջթութիւններով կը նուաճէ Խարանը, Արտաշէրի աշէրէն եւս իրեն կին կ'առնէ՝ որքէր մեծամեծ պատելներու հետ: Պերդագմատին կը յաջորդէր Կամսար, որուն համար կը զգէ Խորենացի (Բ. Գ. 2Ե) թէ ՎԱՀԱԳԻՆ ցաւութեամբ

պատմութեամբ, վասն որոյ արտաքին բաներու վրայ զանցառութեամբ կ'երթամ:

Բ.

Ի թուականի Տեառն 440՝ Արշակ թագաւորին անկարգութեանց չդիմանալով Հայոց նախարարք, Կամարական Ներսէն ասպետին առաջնորդութեամբ Արշակին դէմ կռիւ մը բացին, կրէն նոյն պատմիչն, անոր նոր ձեռակերտ քաղաքը աւերեցին և բերդերը քանդեցին: Արշակ այս իր փնաս աւելի Կամարական Ներսէնին տալով, անոր ազգին դէմ սաստիկ ատելութիւն մ'ունեցաւ և իս պահեց, դիպուկ ժամանակի կը սպասէր իր վրէժքը առնելու համար: Բիշ մ'ետեը թէպէտ ուրիշ նախարարաց միջնորդութեամբ հաշտվեցաւ անոնց հետ, և երգմամբ ալ խոստացաւ ա' փնաս մը չտալու, բայց իս խոստումը չպահեց և երգման ալ զրծեց: միջոց մը գտածին պէս մէկէն զազանարար Կամարական ազգին վրայ յարձակեցաւ և անխնայ կոտորել սկսաւ զանոնք, զորոց դիակները փողոց նետել տուաւ՝ զազանաց կերակուր ըլլալու համար: Միակ Ներսէնի եղբոր որդին

Սպահարատ և անոր երկու որդիք Շաւարշ ու Կազատն Յունաց կայսեր տէրութեան մէջ փախչելով ազատեցան. Կարնոյ զաւանն անցան, որ իւր շրջակայ սահմանօք Յունաց բաժնի մէջ մնացեր էր, ուր նոր շինելու սկսեւ էր կայսրն զթէոդուստիս՝ քաղաք: Արշակ զանոնք՝ սրոյ բերան տալով միայն գոհ չեղաւ, այլ և անոնց Երուսաղէմ քաղաքը (որ հիմա աւերակ է) և Արտագերաց անառիկ բերդը, որ հիմակու Կաղզաւանէն քիչ մը հեռու աւերակ է, ու հին ատեն շատ երեւելի էր ամրութեամբ, և այլ անոնց ստացուածքը և կալուածները յափշտակելով իրեն գրաւեց:

Գ.

Իսկ այն երեք թշուառ փախստականք Յունաց կայսեր դիմեցին, որ փոքր՝ Թեոդոս էր, և անոր բողոքեցին իրենց դատու թշուառ վիճակը. որ զթալով անոնց վրայ և միագամայն ուրախանալով, որ այնպիսի զօրաւոր ու աշխուական նախարարութիւն մը կ'ունենայ իւր Տէրութեան մէջ, որ իրեն ըստ ամենայնի շատ օգտաւ

նահատակեալ առ հարկն ի պատերազմունս, ի նահատակելն իւրում հարկանի յոսմնէ սակերք գլուխն, և վնասացեալ մասն ինչ յոսկերէ սկսաւ առնել... պակաս գոլով բողոքութիւն զազանան՝ անուանեցաւ Կամարայն արքայազն: Այս Կամար, — յորմէ Կարն պահաւոր ընտանիքը այնուհետեւ կոչուեցաւ Կամարական, — փերկ չալան թուականին 263ին ամենները՝ երբ Տրդատ Պարսիք Հռիփսայէն կողմէր արշաւելով պարոնց գէշապուն Ա. եկաւ հանդերձ իրեններով և միացաւ Պարսիս ազգականին հետ և մնաց ի Հայս: Իսկ Տրդատ ի վարձ անոր հաստակով ծառայութեան և ազգայնութեան Ներակ դատու իր շրջակայ երկիրներով՝ կը պարզեցրէ անոր՝ ի մշտնջենաւոր ժառանգութիւն: Կամար իր ընտանիքով ի միասին միջուռած կ'անուրիւն Ս. Գր. Լուսաւորչէն և ութ օր վերէ վախճանած: Կամարայն կը յաւրդէր իր անդրանիկ որդին (որով որդիներն եւս ըլլաւու էն հաւանութիւն) Արշակը Ա. զի զի քոթ. (Բ. զԼ. Լ.): Բայց Թագաւորին Տրդատայ միջիթարեալ զգուշորդեց Կամարայն զԱրշակը, զինքն փոխանակ ծնողին սահմանելով, ազգ զան սերելով յանուն ձորն, և կարգէ ի թիւ նախարարութեանց: Յաւելու և այլ պարզեալ զգաղանքն իրասին և զնորին գաւառն մինչև ցկատար ժողովն մեծի (այսինքն է Երասխաձոր): Արշակի ղեկավարութեամբ հարաւային այդ գաւառն անկէջ ետքը կը սկսի կռուիլ Արշարունիք կամ Արշակի-ունիք: Այս Արշակի յամին 351 խնամակալ դրուեցաւ Մամիկոնեան վալէն որդի ժանով Արտաշատի (սե Բուզանդ. Գ. Գրք.

ԺԱ.) և Փառնի ձեռնադրութեան ալ յուղարկաւ և զաւելուաւ նախարարաց զգու ի Կեսարիա: Արշակին յաջորդեց իր եղբայրը Ներսէն Ա.

1. Այս թուականն եթէ հնդիւնիկէն դրուած համարուի և եթէ ընդօրինակողէն, յայտնապէս սխալ է: Փ. Բուզանդիկէն (Գ. Գրք. զԼ. ԺԲ.) անհերեւ կը տեսնուի. որ այդ աղետալն զգալն՝ Արշակայ Թագաւորութեան վերջին տարիներում հանդիպած է, այսինքն է 366-368ին՝ փերկական թուականով:

2. Թէգուղալուի շինութիւնը Մ. Խոր. (Պատմ. Գ. զԼ. ԿԲ.) փոքր թէգուղալ ժամանակ եղած իր պատմէ. արդ եթէ Մեծն Թէոդոսի վրայ եւս անուրի աչք բանը, սակայն և այնպէս յիշեալ Կամարականներու փախստան հետ ցործ լունի, զի 13-25 տարի վերէ կ'իյնայ: Ուստի կամ որք Սպահարատը՝ համանուն Սպահարատ Ա. — որ յիշուած էջ այս տեղ, — թո՛ւն ըլլալու է, ըստ որում Բուզանդ ժամանակ մի փոքրիկ հ'անուանէ, և կամ Թէոդուղալուի վերաբերեալ յաւելումներ Բաճանէն ներմուծած է: Եւ ասովիկ՝ Արշակի Ա. որդին Սպահարատայ յիշեալ կոտորածն յառաջ ամուսնացած էր արդէն Արշակունւոյն Արշախոյճի հետ՝ ըստ Խորենացւոյն, և այն պատճառաւ իսկ իր ճօրեքոր Ներսէն Ա. հետ այդ իսկ պատճառաւ զփոռած ըլլալով՝ Տառնի և Հաշունից կողմէր քաշուած էր:

3. Մի և նոյն ժամանակադրական սխալն հոս ալ նոյն կերպով կրնուած է, սակայն առաջին ծանօթագրութեան համաձայն ուղղելն է:

կար կրնային ըլլալ, ոչ միայն սիրով ընդունեց զանոնք, այլ և կամարական նախնի նախարարութեան պատիւ և արտօնութիւնը անոնց շնորհելէն ետքը, կոմսի և Ստրատելատի պատիւ մ'ալ շնորհեց, և անոնց կորսնցուցած կալուածոց տեղ՝ Շատգոմ կամ Շաղագոմ բառած բարբեր գաւառ՝ Երաշխուտ աւանով, ամուր բերդերով ու պատուական զիւղերով հանդերձ, որոց բնակիչը բոլորն ալ հայազգի էին, անոնց պարգեւ տուաւ. զորս մեծ շնորհակալութեամբ ընդունեց Շաւարշ կամ սարականն, և հոն հաստատեց իր բնակութիւնը: Սակայն Գագաւոն և իւր հայր Սպանդարատ ուզեցին իրենց հայրենեաց մօտ տեղ մը բնակել, անոնց ալ Հաշտենից գաւառ տուին՝ Բիւրակնեան լեռանց ստորոք՝ որ հիմա Թագման կ'ըսուի:

Կամարականք իրենց քաջութեամբ և առաքինի կենցաղավարութեամբ մեծ աւանուն հանեցին և մեծ պատիւ ունեցան ոչ միայն կայսեր քով, այլ և բոլոր մեծաւ մեծ սինկկիտոսաց և կարնոյ Արեւելեան մեծ սպարապետին քով: Մինչդեռ այս այսպէս եղաւ, Պարսից Թագաւոր լսելով այս կամարականաց դէպքը, շատ վշտացաւ Արշակ Թագաւորին վրայ. և Հայոց նախարարք, ասանկ մէկ հռչակաւոր և երեւելի գեղդատուն մը կորսնցնել իրենց մեծ վնաս տեսելով, շատ զղջացին այն եղած անգըթութեանց վրայ. ուստի հրաւիրակ զրկեցին այն փախստական կամարականաց՝ որ իրենց հայրենիքը դառնան, խոստանալով որ այն բոլոր յափշտակեալ ժառանգութիւնը կրկին իրենց դարձնեն: Սպանդարատ իր Գագաւոն՝ որբւոյն հետ այս հրաւերը ընդունեց և Շաւարշին ալ յորդորեց ընդու-

նելու. և հայրենեաց սիրով վառուած ըլլալով, մէկէն անցաւ գնաց և իր կորսուած հայրենի ժառանգութիւնը գտաւ ու վայելեց:

Բայց Շաւարշ Հայոց Թագաւորին և իշխանաց անմիաբանութենէն ու իրարու դէմ նախանձութեամբ թնալորութենէն ծանձրացած ըլլալով, տեղէն չշարժեցաւ. լաւ սեպեց Յունաց իշխանութեան ներքեւ խաղաղ կեանք անցընել՝ քան թէ իր խռովայոյզ և ապերախտ ազգին մէջ միշտ սիրտը հատցնել: Շաւարշի այս հաւատարմութիւն աւելի հաճոյ եղաւ Յունաց մեծերուն. վասն որոյ Բասնիի գաւառին մէկ կողմն ալ՝ որ Շաղագոմի մօտ կ'իշխար, Բողբերդին հետ ի միասին անոր պարգեւեցին: Շատ հաւանական է, որ հիմակուան Հասանգաւն ըլլայ այս Բողբերդը: Այսպէս կը գրէ յիշեալ պատմիչը, իայց Սպանդարատ ու Գագաւոն, որ իրենց հայրենիք գացին, երբէք հանգիստ չկրցան գտնել, մինչդեռ պատմիչներ կը ցըրենն պարսկային Հայոց վիճակն ու թշուառութիւնը. և թէ որքան աւերկութիւն տեսան կրակապաշտ Պարսից, Հագարացոց և վերջապէս Թաթարներու երեսէն: Ասոնց աղէտալի վիճակը բաւականապէս ստորագրեր են իրենց ժամանակակից պատմիչներ, մեզի աւելորդ է վերստին կրկնել:

Պ.

Շաւարշ իւր քաջութեամբ և երեւելի անուամբ խորին ծերութեան² մէջ իւր բազմաբողիւն կեանքը կնքեց, և իր հայրենի առաքինութեանց ժառանգ երկու հատ դիւցազուն որդիք Թողուց, կ'ըսէ նոյն պատմիչն, որ են Ներսիս և Հրահատ³: Այս

1. Գագաւոն՝ իր բնիկ ժառանգութիւնը վերադառնալէն ետք՝ յամին 379-380 Պարսից Շապուհ Ի-ի որդիէն - այն է Արտաշէս Բ. էն - որ իւր հրամանատար զրկուած էր և շատ խորով Փի դէմ, յետ զիջակական քաւութեան՝ իր Թագաւորին հետ մերթափառելով տարուեցաւ ի Պարսկաստան, ըստ վկայութեան Խորենացոյ (Փ. Վ. Ծ.) և կալուածներն ալ զրկուեցան, բայց անկէջ ետք չգիտեմք թէ ինչ վերջ ունեցաւ. Հ. Աւետիս (Եկրով Գ. 4) Անյուշ բերդին մէջ մեռած կը համարի:

2. Ի զեզ՝ Խորենացին (Փ. Վ. Ծ.) հակառակ կը

պատմէ այս Շաւարշի մասին, այսինքն թէ վերջ ճաւոթութեամբ յիշուած պատերազմին մէջ Պարսից Ամատուելոյ որդոյն Մանուէլի հետ սպաննուած ըլլայ:

3. Այստեղ մեծ շփոթութիւն կայ ժամանակ և յաւշորդութեան. այսինքն՝ նայե զանց եղուած են Գագաւոնի որդին Հրահատ, որուն համար կ'ըսուի (Աւետիս, Եկրով 4). թէ Անյուշ բերդէն հանուելով զրկուեցաւ ի Սաղատան պատերազմէր, ուր քալ հանդիպեցաւ Խոսրով՝ երկրորդ անգամ իր գաղը զարմած ժամանակ (412 էն) խնդրեց՝ Հրահատը ի միասին տանել, բայց մահը

միջոցներ Պարսից բռնութիւնը սաստկացաւ քրիստոնէից դէմ, կայսեր աչքն ալ կոտրեր էին, որ մինչուկ Յունաց բաժինն ալ անցան ու աւերեցին, որ աստեղ Մամիկոնեան քաջ Վահան կը ծաղկէր, և իր քաջութեամբ Պարսիկները կը զողացնէր. ասոր նիզակակից էին յիշեալ Ներսէս և Հրահատ երկու քաջ Կամարականք: 483 թուականին՝ Պարսից Շապուհ թագաւորին մարգպանն՝ Հազարաւուխտ՝ անթիւ զօրքով ելաւ քաջ Վահանին վրայ և կողզէր ողջ բռնել. ուստի լսեց թէ Վահան Տայոց զաւաոր անցեր է, զօրքը առաւ հոն գնաց, բայց չգտաւ. հոն լուր մը առաւ թէ Շապաղմ գացեր է, ետեւէն ինկաւ գնաց ու Վարայր — վարոյ ամրոցին վրայ յարձակեցաւ, որ Երաշխուտ աւանէն երկու կամ երեք մղոն հեռու է, որուն հիմա աւերակներ կ'երեւան: Հազարաւուխտ այս բերդը տաւ, Վահան հոն չգտաւ, բայց Ներսէսի և Հրահատի Կամարականաց երկու տիկինը այն բերդին մէջ գտնելով, գերի բռնեց. բայց զգուշութեամբ և առանց առնոց մաքրութիւնը արատաւորելու պահեց, մինչեւ որ ետքը Վահան քաջին հետ հաշտութիւն ըրին, այն երկու տիկինն ալ իրենց քաջ իշխանաց դարձուցին: Այս դէպքը Ղազար Փարպեցի պատմիչն ալ կը գրէ: Կըսէ մեր պատմիչն՝ որ այս Կամարական Ասպետը անկէ ետքը երբեմն Շապաղմ և երբեմն Բասենու Բողբերդ կը բնակէին: Ներսէս և Հրահատ պարսից դէմ շատ քաջութիւններ ընկէն

ետքը՝ քաջ Վահանին նիզակակից ըլլալով, ազգին քիչ մը ժամանակ խաղաղութիւնը վայելել տալէն ետքը՝ խորին ծերութեան մէջ իրենց խոստովանող կեանքը վճարեցին:

Ասոնց յաջորդեց Հրահատին որդին Արշոր, ասիկ'ալ իր կեանքը՝ պատերազմներու մէջ անցուց, բայց անանկ նշանաւոր գործը մը չպատահեցաւ ասոր օրը: և ինքն ըստ մեծի մասին Բասենու Բողբերդը կը բնակէր իւր ընտանեօք, ուր որ մեռաւ՝ իրեք հասո սքանչելի դիւցազուն զաւակներ իրեն ժառանգ թողլով. ասոնց անուանք են Ներսէս, Հրահատ և Սահակ՝, երեքն ալ երեւելի և մեծ՝ քաջութեամբ և տոաքինութեամբ:

Ե.

533 թուականին Մեծն Յուստինոս կայսեր ատեն երեւելի էր հայկազուն Ներսէս պատրիկ Կամարական, մեծ ու սքանչելի են ասոր քաջութիւնը Գոթացոյց և Լոնգորարտացոյց դէմ. Հռովմայի ալ մեծ պաշտպանութիւններ ըրաւ և Սրբազան Քահանայապետին հետ ալ տեսութիւն: Յետոյ Փոքր Յուստինոս կայսեր հետ աւրովեցաւ, քանի մը բանասարկու և մախացող մարդկանց երեսն, աս պատճառաւ թոյլ տուաւ Լոնգորարտացոյց որ կայսեր սահմաններ աւերեցին բոլոր. և ինքն ալ ծերութեան մէջ քաջութեան անուամբ ծաղկեալ մեռաւ: Ասոր քաջութեան գործքեր

վրայ հասնելով գրեց Հրահատը իր հայրենաց տետրութիւն: Ասոր որդին կամ յաջորդն է — երբեմն քաջ կերեմն հրաշալի կուտան — Արուսիք (Բ.) Կամարական, որ իր փեսայ Մեծին Վաղարշան և անմեղելի նիզակակից անոր՝ համաշխարհակալ պատերազմին մէջ՝ վերջագոյն գնդին վրայ: Սա է որ բերան եղաւ նախաբարացն շայոց ի դատազարտութիւն Վասակայ (տես Վաղ. Փարպ. Պատմ. ՄԻԷ.) Ուրիշ շորս Կամարականներ եւս կը յիշէ Եղիշէ (Պատմ. Ը. ԵԴ.) որ նոյն ժամանակամիջոցին աստգիւնացան, այսինքն են Փարսուշ, Վարդ, Ներսէս (Բ.) և Արուս: Առաջին երկուքը Վաղարշ եւս կը յիշատակէ՝ թարս և Վարդապետանախորհրդեամբ: Անա ասոնցմէ վերջ է որ կու գան ի հանդէս պատմութեան Բաճեան Վի կամ անանունի՝ հոս յիշած Ներսէս (Բ.), Հրահատ (Բ.) և Սահակ (Ա.), երեքն ալ տոաքեւ Արշորի Բի որդիք, ինչպէս որ սոյն Դ. գլու-

խոյս վերջն ալ ի միասին յիշատակուած են: Անա ասոնք են որ քաջն Վահան Մամիկոնեանին կը գործակցին իրենց ազգին և աշխարհի սիրելութեան համար, ինչպէս որ ակնհերի կը տեսնուի, քայ ի 483 թուականին՝ նաեւ Ղազարայ յաջորդաբար գլուծեցին (տես Գլ. Գ.)

1. Այս Կամարականին մասին ըրած Հ. Անիշանի դիտողութիւնը (տես Շիրակ, եր. 4), այսինքն թէ, չիկ երեքազայն եզրադրին նոյալ Սահակ՝ որ կարծի կ'ընդհանրէ Վահան Կամարականի և Փարպեցոյ, անհրժեշ կը թուի ինձ. այսպէս նաեւ Ղազարու պատմութիւնին ցոյց տրուած անդին Գլ. ԼԱ.) անհրժեշ է, զի այդ տեղ յիշատակական չկայ Վահան Կամարականի մասին. իսկ Գլ. Գլուծում որոշակի կը գրէ Ղազար. «ՅԱհակայ Կամարականին զերանելոյ ՎԱՂԱՐԱՅ ԳՐՈՂԻՔ ԵՆ, ՊՐՈՂԻՔԻՆ ԵՆ (Պատմ. պատմութ.)» յամբն 530 կը յիշէ այս անուամբ (10277) եր երկու եղբայր հետ ի միասին:

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆ

(Եւր. էջ 233)

մի առ մի պատմել մեծ մեծ գիրքերու կարօտ է։ ուրիշ պատմիչներ են գրեր բաւականապէս, ուստի եւ համառօտաբար կ'անցնին, Սոյն Ներսէս պատրիկ իրմէ ետքը զաւակ չթողուց, շատ պատմիչներ կ'ըսեն որ ներքինի էր, Ուրիշ պատմիչներ աւիկա միայն Հայկազուն կ'անուանեն ու կ'անցնին, բայց մեր պատմիչ կ'ըսէ անոր համար՝ որ Հայկազուն կամ աւարական և Արշաւրի՝ որդին էր Ներսէս պատրիկին միւս երկու եղբայր Հրանտ և Սահակ, նոյն Յուստրիանոս կայսեր զբ պարսից և արաբացոց դէմ մէկ մէկ քաջ ախոյեան և զօրապետ էին, և երկուքն ալ պատերազմներու մէջ մեռան։ Սահակ կ'երեւայ՝ որ ամուսնացեալ չէր կամ զաւակ չունէր. անոր համար բան մը չլիշեր պատմիչ։ Բայց Հրահատին մէկ քանի որդիք կային, որոնց մեծին անուն Ներսէս՝ էր և մէկ եղբոր անուն ալ Սահակ, և այս երկու եղբայրքն ալ իր հօր և հօրեղբայրց պէս քաջ պատերազմող էին։

Հ. Բ. Ս.

1. Եթէ ոտորէ է անանունի ըսածը, պէտք է միշտ կեալ մի ուրիշ անձն եղած ըլլայ այս, աւարիք Արշաւր Բ. էն, վասն զի ժամանակէ մեծ անշղակտ կայ։

2. Այս երկու եղբայրք եւս յիշատակը պահած է Պրուկոպիոս, զորոնց սակայն պէտք չէ շփոթել վերոյիշեալ Արշաւր Բի երկու համանուն որդեց հետ, ինչպէս ըրին ամենց։ Ներսէս յամի 543 Հայաստանի մէջ Պարսից դէմ պատերազմելով մեռեր է։ Իսկ Սահակ՝ Հռոմէայ մօտերը Տօմարգասայ դէմ պատերազմած ժամանակ, 547—549ին ստեղծները, ժաշացու ինքնով վերադարձ ըլլալով անոր Ռաւրիկ զօրավորը, Տօմարգասի վրէժիքն զրուծեան զոհ եղած կ'աւանդեն յոյս պատմիչը։ Այս երկու եղբայրք հետ երրորդ Հարազատ մ'ալ կը յիշեն պատմիչը, այսինքն է Համազասպ, իւր քնորդի Սիմէոն զօրապետին Յունաց, Եւ ստուգել։ Անաստաս որ 2. դարուն զրոծ քրոսն է Սուրբ Եղիշէ հայ վանորէից պատմութիւնը՝ այդ Համազասպի հրամանաւ, զանի կամարական պաշտաւունի կը կոչէ։ Երուսաղէմ ուխտի գացած և Հայ վանորայրք յունաց պատրիարքի ձեռքէն դրամով փրկահարած (տես Ալեքսանի Հայագրատուն, էր. 229), Հաւանորէն մօր կողմէն միայն կամարական էր, և ոչ թէ աղից գեօղ։

Ներկիոյ մը տեղի ունեցաւ այն երջանիկ դէպքը, — երբ Տանիմարցայի եղիւսմը, քաջարի մարտիկն հրգեց — այնպիսի հրաշալի ծայրով մը — որ ամենքն ալ — սքամնացան, և թռչուններն ալ լոնցիմ իրեն մտիկ ընկու։ համար.

Թագաւորն ու իր մարդիկը՝ ակամբ դրիմ, — և այդ իրիկում չորամտ շատ քարեկամներ շահացաւ։ — Թագուհին ալ յօժարական մտիկ կ'ընէր. — վասն զի երգի ծայրը միմէն իր մտած բարձր պատուհանը կը հասնէր։

Եւ գեղեցիկն չիղէ ըսաւ։ «Ի՞նչ լսեցի արդեօք. — «Գեղեցիկագոյն մեղեդին ակամբս հասաւ. — «ամենմ գեղեցիկը՝ զոր երբէք այս աշխարհիս չվրայ մարդու ու քերմի մը ղուրս ելած ըլլայ. — «Երամի՜ թէ իմ բոլոր մարդիկ խելամուտ ըլլա. — «յիմ ամոր»։

Իր մօտը կամէջի տուաւ ճարտար երգիչը, — և երբ իր գիմացն ելաւ, յոյժ շնորհակալ եղաւ իրեն — այն համիչի երեւոյթն համար, զոր եւս ըռշխմն տուած էր. — և քամբիշմ հետեւորդներ իրենց քարսիրութեամբ ցոյցներ յայտնեցին։

Թագուհին ըսաւ։ «Երկրի՜ զարծեալ այն մեղեք. — «գիմ՝ զոր լսելի ըրիք այս երեւոյթ. — յոստա. — «յիմ իմ՜ թէ ամէն երեւոյթ — պիտի երգես «այդպէս, և ես ըստ արծանոյն պիտի վարձա. — «տրեմ գրեց»։

«Ազոնական տիկին», պատասխանեց չորամտ, «եթէ՜ այդ քամը հանելիք է քեզ, — ամէն ժաւ ամանկ կ'որգեմ այդպիսի գեղեցիկ մեղեդի. — «մեր, — այնպէս որ հոգ ու վերջ ունեցողները՝ «մոռնաւ զամոռը...»։

Որովհետեւ գիշերը կը փարատէր ու այդը կը սկսէր ծագիլ, — չորամտը սկսաւ երգել, ու բոլոր շրջապայքերու և անտառներու մէջ եղած թռչուններ լոնցիմ՝ հմայումն ուր ծայմէն, — և քմացողները՝ արթնցան։

Իր ջանքը կը հմշէր, միշտ աւելի գեղեցիկ, աւելի քարծր և աւելի յստակ. — չազէն թագաւորն մտած թագուհին ջոյժ մտիկ կ'ընէր. — Մեծեղեցիկն ելան և զացնի պատշգամի վրայ. — օտարականը լաւ գիտէր՝ թէ որո՞ւ համար կ'երգէր, այսինքն՝ զեղատի թագուհին ու իրեն մտիկ կ'ընէր։

Վայրագ «ազնիկի դուստրը և ընկերորդները — մտած էին և կ'ունկնորէին. մոռնը թռչնոց պէս կը գիտէին — մոռնալով իրենց երգը զոնակիմ քակի՜ մ. — Եւ դիցազմներն ալ ակամբ կը ընէին յամիցողայրք՝ որ այսպիսի հրաշալի ծայմով մը կ'երգէր...։

Երգը լսեցնելով՝ մեկնեցաւ. — Երբէք եղած չէր որ զեղատի թագուհին այդ առատուտընէ աւելի խնայմիտ յօժարութեամբ, — հագած ըլլաւ իր գեղեցիկ զգեստները. — և իսկով պատգաւ, մաւոր մը զրկեց չազէն թագաւորին մօտ.

Եւ թագաւորն անյապաղ եկաւ գինք գտնելու, — ու զեղատի օրիորդը մազեղ ձնով մը, — հօր ծնունդ շօշափելով, այնպէս պաղատեցաւ —